

Amazonkalar hyýalmy ýa hakykat?

Category: Hekaýalar, Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar
написано kitapcy | 23 января, 2025

Amazonkalar hyýalmy ýa hakykat? AMAZONKALAR HYÝALMY ÝA HAKYKAT?

Türkmenistandaky halklar skifleriň ýaşan zamanasyndan-da öň aýala hudaý hökmünde tagzym edipdirler. Gadymkylaryň ene-hudaýa goýan hormaty mis asyryna we bürünç asyryna (b.e. çenli IV-II müñ) degişli heýkeljiklerde öz beýanyny tapypdyr. Heýkeljikler gödek ideallardan başlap, has kämil görnüşe eýe bolmagyň ewolýusiýasyny geçipdirler. Biz şu kultuň Gerodotyň ýaşan zamanasynda-da öz ähmiýetini ýitirmändigini görýärис. Ol Tabitini (Gestiýany) skif panteonyň (bir diniň hudaýlarynyň jemi) iň esasy hökmünde görkezipdir. K.W.Treweriň pikirine

görä, Tabitiniň (''tab'' – ''yşyk'', ''ýalkym'' gün) obrazy hudaý Anahita tagzym edilmegiň esasy özenini düzdi.

B.e. çenli II arasynda-b.e. I asyrynda hudaý aýal beýik mertebeli aýalyň keşbine eýe bolupdyr. Orta Aziýanyň territoriýasynda geçirilen gazuw-agtaryş işleri netijesinde tapylan hudaý aýallaryň heýkeljagazlarynyň yüz keşpleri kellä geýilen zatlar, bezegler bir-birinden düýpgöter üýgeşik gelip dur we olary Mariananyň Baktriýananyň, Sogdiananyň, Horezmiň Beýik hudaýlary diýen ýaly toparlara bölmek bolar. Üstesine-de Merwden tapylan heýkeljiklerde kellä geýilýän zatlaryň börüklerine çalymdaşdygyny aýtmak gerek.

Aýal hudaýlaryna tagzym edilmeginden daşgary orta aziýaly skiflere aýalyň sosial ýagdaýy belent orna eýe bolupdyr. Biziň günlerimize pars patyşasy Kiriň saklaryň patyşasy Amorgy ýesir alyşy hakyndaky gürrüň gelip ýeten. Amorgyň aýaly Sparetra erkeklerden we zenanlardan ybarat goşuna baş bolup, Kire garşı söweşde üstün çykýar we Amorgy azat edýär. Şondan soñ, pars patyşasy saklar bilen ylalaşyk baglaşmaga howlugypdyr. Gerodot skifleriň başga bir taýpasy bolan massagetleriň patyşa aýaly Tomirisiň adyny görkezýär. Tomirisiň ýolbaşçylygyndaky goşun şol Kiriň goşunyny derbi-dagyn edýär. Tomiris eýelenen derini adam ganyndan dolduryp Kiriň kellesini şoňa sokmagy buýrupdyr. Bu onuň ''gözünü gandan doýurmak'' üçin edilen eken.

Saklaryň zenanlary öz ärleri bilen ursuň ähli güzaplaryny deň çekipdirler diýip gürrüň berýärler. Söweş mahaly olar bilgesleýinden yza çekilen bolup, atyň üstünden ok armagy başarıypdyrlar. Erkekleriňem şeýle tärde söweşeni bolupdyr. Saklaruň patyşa aýallarynyň arasynda batyr Zariananyň adyny-da tutýarlar. Ol birgiden şäher hem gurduran eken. Parfiýalylaryň patyşasy Mitridat I-niň (b.e. çenli 171-138 ýý.) gyzy Rodoguna hakyndaky hekaýat hem dilden-dile geçip gelýär. Siriýanyň patyşasy Dmitriý Rodogunanyň adamsy bolupdyr. Bir gezek Rodoguna hammamda suwa düşünip duran mahaly, paýtagty duşmanlar gabapdyrlar. Ol saçyny ýetişibildiginden düýrläp, ýeňişden soñ ony oňat ýuwjakdygyna kasam edipdir-de, ata atlanypdyr. Soňra ol goşuna baş bolup, duşmana garşı eňipdir. Duşman kül-peýekun edilipdir. Rodogunanyň edermenligine parfiýanlaryň arasynda uly hormat goýlupdyr. Hatda onuň keşbi Arşakidleriň familiýasyna degişli möhülerde-de şekillendirilipdir.

Orta Aziýaly skiflerde zenanlaryň özleri är saýlamaga

ygytyýarly eken. Mysal üçin aýdanymyzda, patyşa Amorg tarapyndan guralan toý dabarası mahalynda, onuň gyzy gelen myhmanlaryň haýsy-da bolsa birine altyn käsä guýlan şeraby bermeli eken. Şeýlelikde, onuň kime göwün berendigi äşgär bolupdyr. Sada skiflerde başgaçarak nika dessury ýörgünlı bolupdyr. Bu barada grek awtory Klawdiý Edian (b.e. II-III a.a.) ''Dürli hekaýalarda'' şeýle gürrüň berýär. ''Saklaryň biri öýlenmekçi bolsa, ol ilki gyz bilen göreşmeli bolupdyr. Eger gyz üstün çykan halatynda, ýeňilen onuň ýesiri bolup galýar we gyzyň buýruklyryna doly boýun bolýar, ýigit gyzdan diňe üstün çykanda oňa eýelik edýär''. Şu dessuryň käbir taraplary ''Oguznama'' eposynda saklanyp galypdyr. Biziň pikirimizçe, şu dessur türkmenleriň urugbaşasy Salyr Gazan hakyndaky hekaýatyň özenine-de girizilipdir.

Skif taýpalary bilen garyndaş bolan sarmatlaryň-da zenanlary uruş hereketlerine gatnaşypdyrlar. Olar esasan entek durmuşa çykmadyklardan ybarat eken. Amazonkalar baradaky hekaýatlary hut sarmatlar bilen baglanychdyrýarlar.

Gerodot özünüň ''Taryh'' atly eserinde, amazonkalaryň ellinler bilen söweşip, olaryň gämilerini basyp alandyklaryny hem-de gämilere erk edibilmän, skifleriň ýurdunyň kenarlaryna gelip durandyklaryny gürrüň berýär. Olar şol ýerde at sürüsini ele salyp, dözümsizlik etmän, olara garşıy ýöriş guraýarlar. Gazaply söweşde amazonkalar jeň meýdanynda köp sanly jesetleri galdyryp, yza çekilýärler. Skifler şonda zenanlar bilen urşandyklaryny bilipdirler hem-de olary öldürmän, gaýta bu batyr zenanlara öýlenmek we ýaran edinmek barada belli karara gelipdirler. Skifler bir topar ýaş ýigitleri amazonkalaryň ýanyna iberýärler. Olar amazonkalaryň ýerleşen ýerine gelip, kän bir daşlaşman goş tutunypdyrlar. Ýigitleriň urușmak niýetiniň ýokdugyna göz ýetirlenden soň zenanlar olary gadyrlý garşylaýarlar.

Olar birek-biregiň dilini tapsalar-da, zenanlar skifleriň ýurduna ýaşamaga meýil bildirmändirler. Amazonkalar eger ýigitler öz taýpalaryndan bölünip aýrylsalar, diňe şonda olara durmuşa çykmaga razylyk berjekdiklerini aýdýarlar. Ýigitler muňa razy bolýarlar. Gerodot şu gürrüñini dowam etmek bilen, bularyň gündogarlygyna gidendiklerini we häzirki ýasaýan ýerlerine gelip ornaşandyklaryny aýdýar.

Arheologlar skif depelerinde gazuw-agtaryş işlerini geçirirenlerinde harby lybasda jaýlanan zenanlara kän gabat

geldiler. Olaryň gapdalynda ýarag: demir gylyç, naýza, sagdak tapylypdyr. Munuň özi amazonkalar baradaky gürrüňleriň boş däldigini görkezýär.

Gerodotyň görkezmegine görä, amazonkalary Kaspi ýakasynda ýasaýan halklaryň arasyndan gözlemek gerek. Barlagçy W.S.Zaletaýew türkmen gyzlarynyň kümüş shaý-seplerine ünsi çekmek bilen, bularyň söweşjeň amazonkalaryň harby lybasyna diýseň çalymdaşdygyny belleýär. Türkmen gyzynyň ýokarysy gümmez şekilinde kümüşden asylýan bezegli gupbasy söweş şlýomyny ýadyňa salýar. Bu şlýomyň iki ýanyndan, çekgäniň ýokarysyndan, plastika görnüşli şelpeler-çekelik dakylýar, bular kelläni iki tarapdan-da goraýar. Ýeñse tarapy nagys salnan galyň plastika we çelpeler-yeňselik ýapýar. Gyzyň eginlerini yzdan tegelek, goza şekilli bezbent goraýar. Bezbent söweş galkanyny ýada salýar. Boý we döş bolsa, gün şekilli disk-gülýaka bilen goralýar, köplenç halatda boýna kümüş halka-bukaw dakynylýar. Ol maşat gaşly ýasy plastina bilen öñ tarapdan berkidilýär.

Döše dakynylýan shaý-seplerden çapraz-çaňňa has köp duşulýar. Çapraz çabydyň ýakasyna dakylýan gulply apbasydyr. Çaňňa çaprazyň aşagyndan asylan pişme şekilli şelpeli bezeg shaýydyr. Bular döşi tä bile çenli örtýär. Çapraz-çaňňanyň söweşjeň aýalyň sowudy bilen meňzeşdigine göz ýetirmek kyn däl. Bilezikleri alyp göreniňde söweş lybasyna degişli detallar bilen meňzeşliginiň bardygyny aňmak bolýar. Bilezikleriň käbiriniň boýy 14 santimetre ýetýär.

Diýmek, türkmen gyzlarynda her gün diýen ýaly, edermen gyzlaryň-atlylaryň söweş lybasyny görmek bolýar.

Gökdepe urşundan soň (1881 ýyl) bu ýerde rus häkimiyeti tarapyndan muzeý guralypdyr. Muzeýde ''Amazonkalaryň söweş-lybaslary'' atly sergide türkmen zenanlarynyň bezeg shaý-sepleri görkezilipdir.

Görnüşi ýaly, köp sanly alamatlar boýunça Türkmenistany gadymy skif ilitay bilen häzirki zaman türkmenleriniň arasynda gösgöni baglanyşygyň bardygy ýüze çykýar.

Şu maglumatlaryň ählisi barlagçylara skiflerde, massagetlerde, sarmatlarda matriarhat gatnaşyklaryň bolandygyny ynamly aýtmaga doly esas berýär. Bu barada Gerodotyň işine bellikde-de aýdylýar. Türkmenistan SSR-niň taryhynda-da hut şeýle garaýış öz beýanyny tapýar. Sonda F.Ý.Koske patyşa aýallar (ýöne nämüçindir bu goşa dyrnaga alnypdyr) baradaky

maglumatlara esaslanyp, matriarhyň galyndylaryna entegem duşulyar diýen netijä gelýär.

Düzümine gadymy skif we sarmat taýpalary goşulan orta asyr türkmenlerinde aýallar giň hak-hukuga eýe bolupdyrlar. ''Oguznamada'' Bugranyň aýaly Burla Hatyn barada gürrüň berilýär. Şonda Ibn Fadlanyň (XI asyr) oguzlarda patriarchal gatnaşyklaryň ymykly ornaşandygyny belländigine garamazdan, Bugranyň aýalynyň döwlet işlerine degişli permanlary çykarandygy aýdylýar.

Abul-Gazynyň ''Türkmenleriň şejeresinde'' ''Oguz ilinde beg bolan gyzlar hakynda'' diýen hekaýa aýratyn orun bermegi-de ýonelige däldir. Onda şeýle diýilýär: ''Türkmenleriň atly-abraýly adamlary we bagşylary taryhdan azda-kände habarly bolansoňlar, şuny gürrüň berýärler: ýedi sany gyz tutuş oguz ilini özlerine tabyn edip, köp ýyllap beglik edipdirler. Olaryň birinjisi □ Altyn Gözeli, Suñduz baýyň gyzy we Salyr Gazan alpyň aýaly boýy uzyn Burla eken. Ikinjisi □ Barçyn Salur, Karmış baýyň gyzy, Biýeken alpyň aýaly, Bäsinqisi-de Günin Görkli Ýeman baýyň gyzy Garkyn Gonak alpyň aýaly, Altynjy □ Kerçe Bulady, Alp Arslanyň gyzy Kestan Gara alpyň aýaly, ýedinqisi □ Kugadly Kynyk baýyň gyzy, Dudal baýyň oglы Kymaçyň aýaly''.

''Däde Gorkudyň kitabynda'' bolsa, Salyr Gazanyň aýaly barada gürrüň berilýär. Ol 40 sany gyza baş bolup, oglы Orazy halas etmegiň ugruna çykýar we duşmana garşıy söweşde oguz begleri bilen deň gatnaşýar: ''Uzyn boýly Burla hatyn gäwirleriň gara baýdagyny gylyç bilen kesip ony ýere taşlady''.

Sarmatlaryň zenanlaryň azatlygy barada gürrüň □ olaryň entek gyzlyk döwrüne degişlidigini aýtmak gerek. Zenanlar durmuşa çykanlaryndan soňra harby iş bilen meşgullanmaýarlar. Yöne zenanlaryň söweşlere gatnaşmagyny harby-çarwa haldaky durmuşyň ähli aýratynlyklarynyň öz täsirini ýetirip durandygy bilen düşündirmek bolar. Onsoňam çarwalar we ýarym çarwalar uzak ýerlere ýöriş edenlerinde, öýlerinde goýup giden çaga-çugalaryny goramak üçin kän bir adam galdyryp bilmändirler. Şoňa görä-de, şu şertlerde galan zenan maşgala eli ýarag tutmaga we ýagyny gaýtarmaga öwrendikli bolupdyr. Hut şunuň özi-de, aýalyň maşgal goragçysy saýlandygyny doly tassyklaýar. Şu gadymy skif-sarmat dessurynyň türkmen taýpalarynda-da saklanyp galandygy gürrünsizdir. Mysal üçin aýdanymyzda, 1859-njy ýıldaky Merw urşunda türkmenleriň ýeňmegine zenanlar hem

az rol oýnamandyrlar.

40 müň adamly, 32 sany toply, Myrat Mürzäniň baştutanlygynda pars goşunu Merwde bukulan türkmenleriň ýoluny baglapdyr. Şäheriň daş-töweregini gaban parslar goş basypdyrlar. Bu ýere diňe azyk-owkat we haryt getirýän aýallar goýberilýän eken. Ýaňky goşda aýallaryň sany gün-günden artypdyr. Ahyry bir gün goşunyň lagerinde birnäçe müň zenan jemlenipdir. Duşman muny aňmandyr. Haçan-da, yşarat edilende, türkmen zenanlary başatgyçlarynu taşlap, hiç bir zady oslamaýan duşmana elli gamaly topulypdyrlar. Zenanlaryň arasynda erkekler hem bar eken. Bular hem duşmana dözümlü örşipdirler. Şol bir wagtyň özünde daş-töweregi pugta berkidilgi lageriň iki tarapyndan-da türkmenler çözupdyrlar. Diňe bir bölek atylara sypmak başartdy diýäýmeseň, galanlary jeň meýdanynda galypdyr ýa ýesir alnypdyr.

1881-nji ýylda W.A.Tugan Mürze Baranowskiý şeýle ýazypdyr: ''Teke zenanlarynyň özüne göwni ýetýänleri cozuşlarda erkeklerden pes oturmandyrlar we ýaragy diýseň ezber ulanypdyrlar. Olar çagalygyndan at münmäge öwrendikli, birsydyrgyn işiň netijesinde muskullary güýçli eken''. Şoňa görä-de, olar islendik ursunda jigide güýçde we ezberlikde taý gelipdirler.

Sähra amazonkasy ýany gylyçly, bili tutuşlygyna ýaragly, egni tüpeňli, uzyn saply gamaly we naýzaly, atyň üstünde okdurylyp barşyna täsin we özboluşly tomaşa görkezýär. Ýaga garşy mert duran amazonkalaryň han göterilen gezeklerine-de gabat gelinýär. Amazonkalara çalymdaş zenanlar türkmenleriň beýleki taýpalarynda-da bolupdyr.

Şu ýerde yslamyň ýowuz kada-kanunlaryna garamazdan, Orta Aziýadaky halklaryň arasynda diňe türkmenlerde zenanlaryň özlerini has erkin alyp barandygyny aýtmak gerek.

XIX asyrda gökleňleriň arasynda bolup gören A.I.Knýaşko şeýle ýazgy galdyrypdyr: ''Hojalyk işine gezek gelende, zenan has köp ygtyýarly bolupdyr, gökleň maşgalasy bilen maslahatlaşmazdan, haýsydyr bir zady satuwa çykarmaýar, ogul öyerilen ýa-da gyz çykarylanda-da, enäniň razylygy hökmény bolupdyr''.

1885-nji ýylda N.Latkiniň aýdan sözlerini hem gaýtalamak artykmaçlyk etmese gerek. Ol şeýle diýýär: ''Teke zenany musulman Aziýanyň özge ýerlerindäki ýaly öz äriniň guly däldir, ol adamsy bilen deň derejede grafdan we syýasy

hukuklara eýedir. Ol çadra bilen öz ýüzünü gizlemeýär: ol diňe bir maşgalada täsirli bolmak bilen çäklenmän, jemgyýetçilik işlerine-de içgin gatnaşýar; beýlekiler bilen deň derejede oňa-da gulak asylýar. Aziýanyň hatda Ýewropanyň halklary bilen deňesdireniňde-de bu babatda türkmenleriň has öňe gidendiklerini aýtsa bolar''.

Şu maglumatlaryň ählisi, biziň pikirimizçe, türkmen zenanlarynyň söweše ukyply häsiýetini doly açyp görkezýär.

Öwez GÜNDÖGDYÝEW.

''Owadan'' žurnaly, 1994, No: 6. Taryhy makalalar